

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקוצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאָמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

מאיר בר־אילן

העובדה הביולוגית ידועה למדי: בחברה האנושית מספרם של הזכרים ושל הנקבות הנולדים כמעט שווה, וכל מגדר מיוצג לערך ב־50% מן היילודים. ואולם, כחינתה של כל חברה שהיא תגלה שבחלוף השנים משעת הלידה משתנה שיעורן היחסי של הנשים בחברה.¹ יחס זה בין נשים לגברים מכונה sex-ratio, ומקובל למדוד אותו ביותר משיטה אחת. הסוציולוגים מחשבים את השיעור היחסי של המגדרים השונים באמצעות מספרם של הגברים בהשוואה ל־100 נשים בפרק זמן נתון. למשל, אם בחברה נתונה יש 125 גברים בהשוואה לכל 100 נשים, הרי היחס הבין־מגדרי הוא כ־125, נתון המשקף חברה שבה מורכבת האוכלוסייה מ־55% גברים ו־45% נשים. עם זאת, בהודו המודרנית, למשל, נהוג לחשב את היחס בין המגדרים בהתאם למספר הנשים ביחס לכל 1000 גברים, כך שבחברה שבה יש 800 נשים ביחס לכל 1000 גברים עומד השיעור היחסי של הנשים על 800, ונמצא שאין בין המספרים השונים – 125, 55% או 800 – אלא שיטות חישוב שונות, אף כי מדובר בשיעור זהה של היחס הבין־מגדרי.²

* לבצלאל בר־כוכבא בגבורותיו: גיבור במחקר, גיבור בחברות.

1 בערך 'Human Sex-Ratio' בויקיפדיה מובאים תיאוריות שונות, תרשימים, מפות המתארות את האוכלוסייה בעולם כיום, וספרות מדעית נכבדה. אולם יש בו חוסרים שונים, ואין בו כל התייחסות לתופעה בעבר (מעבר למאה השנים האחרונות), או התייחסות ליהודים. כרקע לנדון כאן ראו M. Bar-Ilan, 'Infant Mortality in the Land of Israel in Late Antiquity', S. Fishbane and J. N. Lightstone (eds.), *Essays in the Social Scientific Study of Judaism and Jewish Society*, Montreal 1990, pp. 3–25; בר־אילן, תוחלת חיים. אשר להיבט הביולוגי ראו S. Hecht Orzack et al., 'The human sex ratio from conception to birth', *PNAS* (first published March 30, 2015). <https://doi.org/10.1073/pnas.1416546112>

2 הספרות על השיעור היחסי של הנשים באוכלוסייה רחבה מאוד, ואין כאן כוונה למצות את הכל. ראו M. Guttentag and P. F. Secord, *Too many Women? The Sex Ratio Question*, Beverly Hills–London–New Delhi 1983; האריס ורוס, מין ופריון.

מגמת הדיון להלן היא לבחון תופעה חברתית זו בממד ההיסטורי. נברר כיצד נוצר ההבדל המספרי בין המגדרים השונים, ומדוע; מה השפעותיה של תופעה זו על החברה; וכיצד בכך. כבר בראשית הדברים חובה להעיר כי מנושא זה התעלמו לא רק ההיסטוריונים, אלא אף הדמוגרפים המעטים שהקדישו מחילים לבחינת עם ישראל בדורות האחרונים,³ ועד כה לא נכתב על תופעה זו בעם ישראל לדורותיו. הדיון יהיה אינטרדיסציפלינרי באופיו, ויתמקד בעם היהודי בעת העתיקה, מראשית האלף הראשון לפני הספירה לערך ועד שלהי 'תקופת המשנה' (220 לספירה). ואולם, בשל המחסור בנתונים מצד אחד, ובשל הגישה המתודולוגית המחקרית מצד אחר, ייבחנו תְּבָרוֹת בנות זמננו וחברות אחרות, על מנת לקבל מושג על השיעור היחסי של הנשים באוכלוסיות שונות בזמן ובמקום, וכן ייבחנו השאלות הכרוכות בכך. בשל הקיצור המתבקש, הקורא הרוצה להעמיק חקר, או התוהה על אופן הצגת הנתונים המובאים כאן, מתבקש לבחון את הספרות המחקרית הכללית המצויה ברקע של מחקר זה, גם אם לא נדונה כאן.⁴

3 " לשצ'ינסקי, דאס יידישע פאלק אין ציפערן, ברלין תרפ"ב.

4 S. Klasen and C. Wink, "Missing Women": ביחס לסיין: Revisiting the Debate', *Feminist Economics*, 9/2-3 (2003), pp. 263-299; Y. Cai and W. Lavelly, 'China's Missing Girls: Numerical Estimates and Effects on Population Growth', *The China Review*, 3/2 (2003), pp. 13-29 עמ' 161-155. ביחס לחברות בעבר, ראו מוריס, ריטואל המוות; שיידל, מדידת מינים; Goody, *Production and Reproduction*, Cambridge 1976, pp. 31-40; E. Coleman, 'Infanticide in the Early Middle Ages', S. Mosher Stuard (ed.), *Women in Medieval Society*, Philadelphia 1976, pp. 47-70; W. M. Feldman, *The Jewish Child*, London 1917, pp. 411-412; D. D. Leslie, *The Chinese-Hebrew Memorial Book of the Jewish Community of Kaifeng*, Canberra 1984, pp. 36-112; H. Kublin, *Studies of the Chinese Jews: Selections from Journals East and West*, New York 1971, pp. 3-10; J. Cox Russell, *The Control of Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1985, p. 153; R. S. Bagnall and B. W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge 1994, pp. 151-153; B. Frier, 'Roman Life Expectancy: The Pannonian Evidence', *Phoenix* 37/4 (1983), pp. 328-344; idem, 'Roman Demography', D. S. Potter and D. J. Mattingly (eds.), *Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire*, Ann Arbor MI 1999, pp. 85-109; K. Hopkins, 'Graveyards for Historians', F. Hinard (ed.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain, Actes du colloque de Caen*, Caen 1987, pp. 113-126; R. Salleres, *The Ecology of the Ancient Greek World*, Ithaca NY 1991, pp. 109-111, 132-133, 439; R. Oldenziel, 'The Historiography of Infanticide in Antiquity', J. Block and P. Mason (eds.), *Sexual Asymmetry: Studies in Ancient Society*, Amsterdam 1987, pp. 87-107

בטרם יתמקד הדיון בחברה היהודית חובה להעיר את תשומת ליבו של הקורא לכך שכל חברה וכל תרבות מתאפיינות בנתונים שונים ומגוונים, המודדים את שיעורן היחסי של נשים בחברה. הצד השווה שבהם הוא שכל הנתונים, ללא יוצא מן הכלל – בין אם הם נובעים ממקורות ספרותיים או ארכאולוגיים, בין אם מדובר בנתוני מפקדים או בשירי שלדים – כולם מעוררים קשיים, עד כדי חוסר אמינות, שלא לומר חוסר היתכנות. לא זו אף זו, הנתונים המתקבלים נראים אקראיים, ולכאורה אין להם כל הסבר גלוי לעין. עיון בספרות המחקר הרחבה והתעמקות בנתונים העולים ממנה, מעלים אתגר אינטלקטואלי ומצביעים על הקושי בהבנת כל חברה אשר חוקר יעמידה במרכז מחקרו.

א. יהודים מ'תקופת המקרא' ועד שלהי ימי בית שני

התנ"ך אינו מגלה בצורה מפורשת מה היה היחס הבינ־מגדרי בתקופות שהוא מתאר, שהרי כידוע המפקדים במקרא מתייחסים לגברים 'יוצאי צבא' או 'חלוצי צבא' בלבד, כלומר אלו שיכולים להצטרף למלחמה בעת צרה, או לשלם מיסים (כגון שמות ל, יא-טז; דברי הימים א' יב, כה-לט). בתנאים אלו, כמובן, אין כל אפשרות לדעת מה היה היחס הבינ־מגדרי על פי מקורות ספרותיים שיש בהם הטיה מגדרית. מכל מקום, מדי פעם מעיר המְסַפֵּר המקראי על חסרונן של נשים באוכלוסייה, בפרט לאחר מלחמה שבה נתפשות נשים שבויות.⁵ יתר על כן, התבוננות במספרי הילדים במשפחות השונות המוזכרות בתנ"ך – בהנחה שאפשר לסמוך על מספרים אלו – מלמדת כי ברוב המשפחות היה מספר הזכרים גבוה ממספר הנקבות. אם נתעלם לפי שעה, ממשפחות שבהן היו זכרים בלבד, כמו שמסופר על צאצאיהם של אברהם ויצחק, או ממשפחות שבהן היו נקבות בלבד, כמו משפחתו של צלפחד, הרי לפי הדיווח 'הרשמי', למשל, היו ליעקב 12 בנים ובת אחת.⁶ לאיוב היו 7 בנים ו-3 בנות; להימן, חוזה המלך דוד, היו 14 בנים ו-3 בנות (דברי הימים א' כה, ה); לאדם בשם שמעי היו 16 בנים ו-6 בנות (דברי הימים א' ד, כז); ולמלך אביהו היו 14 נשים אשר ילדו לו (ומוטב לומר: ושרדו), 22 בנים ו-16 בנות (דברי הימים ב' יג, כא).⁷

5 במדבר לא, ט-יח; שופטים כא, יב; שמואל א' ל, ב; דברים כ, יג-יד: 'וַיִּנְתְּנָה ה' אֱלֹהֶיךָ בְיָדְךָ וְהִכִּיתָ אֶת כָּל זְכוּרָהּ לְפִי חֶרֶב: רַק הַנָּשִׁים וְהַטָּף וְהַבְּהֵמָה וְכָל אֲשֶׁר יִהְיֶה בְעִיר כָּל שְׁלָלָה תָּבֹז לָךְ וְאִכְלָתָ אֶת שְׁלָל אִיכִיד אֲשֶׁר נָתַן ה' אֱלֹהֶיךָ לָךְ.'

6 מ' בראשית, 'תגובה לביקורתו של מגן ברושי: על מספריים, היסטוריה דמוגרפית וחוקרים גדולים', קתריס 10 (תשס"ט), עמ' 156-186.

7 לפיכך, לכל אישה במשפחה מלכותית בעלת אמצעים היו בממוצע 2.71 ילדים (כלומר, אלו ששרדו מתוך 5-6 לידות). ברור שנתון זה, גם אם הוא נכון, אינו משקף את כלל האוכלוסייה, שממוצע הילדים בה היה נמוך יותר בשל היעדר משאבים.

בעיון בחלק ניכר של מספרים אלו עלינו לציין כי יש להבחין בין מאפייני הנתונים השונים. כך, למשל, ספק רב אם אפשר ללמוד משהו ממספר הילדים של יעקב, הואיל והתיאור שלהם מתייחס למשפחה אשר כוננה את האומה (האופי המיתי והמציאות ההיסטורית מעורפלים). כיוצא בכך, מספר ילדיו של איוב אינו מלמד דבר, בוודאי לדברי האומר כי איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה. ואולם, לא כן המצב ביחס לנתונים העולים מתוך ספר דברי הימים. כידוע, ספר דברי הימים מצטיין בגנאלוגיות שלו, כלומר, במודעות של הכותב לצאצאים, ולא פחות חשובה היא העובדה שהמחבר עצמו התעכב וציין במפורש את הפער המספרי בין הבנים לבנות. מדובר במשפחות היותר נכבדות בחברה היהודאית: משפחת המלוכה, משפחת חזוהי-המלך שעסק בפולחן מקדשי, ומשפחת שמעי, אשר על פי האופן שבו היא מתוארת יש להניח שהייתה אחת המשפחות הנכבדות בחברה. על פי הנתונים הרשומים, אם לא יונח כי חל בהם שיבוש כלשהו, עמד היחס הבין-מגדרי במשפחות אלו על 466 (אצל הימן), 266 (אצל שמעי), ו-137 במשפחת המלוכה, משפחה אשר מעמדה החברתי אמור לשקף את היכולת הכלכלית שלה, יכולת המאפשרת להתעלם מערכה הכלכלי של הבת בהתאם ליכולת החקלאית שלה (תפוקה כלכלית עכשווית), ולחשב את ערך הבת על פי היכולת ליצור קשרי חיתון (תפוקה כלכלית ופוליטית עתידית). אומנם, קיימים בתנ"ך נתונים סותרים לאלו שהוצגו עתה, אך כנראה מדובר בטעות סופר.⁸ עם כל זאת, בהסתייגות הכרוכה במדגם הנמוך, נראה כי אפשר לסכם את הנתונים המקראיים ככאלו המעידים על יחס בין מגדרי שהגיע אף ל-200, אם לא למעלה מזה יותר, גם אם מספרים אלו נראים 'בלתי אפשריים'.⁹

גלוי וידוע כי קשה לסמוך על מקורות ספרותיים, אך גם מקורות ארכאולוגיים אינם טובים הרבה יותר, ובפרט אם מספרם זעום, והמסקנות העולות מהם אינן חד-משמעיות. לדוגמה, בקבר מן המאה השביעית לפנה"ס שהתגלה בהר ציון התגלו

8 כך, למשל, בשופטים יב, ט כתוב שלשופט אבצן היו 30 בנים ו-30 בנות (נתון בלתי אפשרי), ובדברי הימים ב' יא, כא כתוב כי למלך רחבעם היו 28 בנים ו-60 בנות. יחס זה אינו סביר בעליל, ומוצע לקרוא שם 6 (המלמד על יחס מגדרי של 466, כמו אצל הימן), או 16 (המלמד על יחס של 175). על טעויות סופר במקרא, המתייחסות למספרים דווקא, ראו J. Barton Payne, 'The Validity of the Numbers in Chronicles', *Bibliotheca Sacra* 136 (1979), pp. 109–128; 206–220

9 המספר המקראי מדווח לא פעם על היעדרן של נשים בחברה היהודית, כפי שניכר הדבר בכך שרבים לקחו אישה שאינה מזרע ישראל (ובהם: שמעון, יהודה, יוסף, משה, המלך שלמה, המלך רחבעם, ועוד). נראה שמצב זה השתנה עם בואם של עולי בבל, אשר הכניסו לתוקף את החוק האוסר על לקיחת נשים זרות (נחמיה יג), ומדובר לא רק בשינוי דתי כי אם גם בשינוי חברתי.

שרידיה של משפחה יהודית, ובהם 43 נקברים. 26 מתוכם היו מבוגרים, ומהם 13 גברים, 5 נשים (על חותמה של אחת מהן נחקק: חמיאל בת מנחם), עוד 8 שמינם לא התברר, וכן עוד 17 צעירים או ילדים שאי אפשר לקבוע את מינם.¹⁰ כלומר, קבר משפחתי זה משקף חברה שבה היחס הבין-מגדרי עמד על 260.¹¹ אם קשה להעריך את נכונות הנתונים העולים מקבר זה, הרי המצב בלכיש נראה יותר גרוע. בחפירות לכיש נמצא 'קבר אחים' ובו התגלו גולגולות תושבי לכיש אשר נהרגו ככל הנראה בידי הצבא האשורי בערך בשנת 701 לפנה"ס.¹² מתוך 695 גולגולות נמצאו 360 של גברים, 274 של נשים, ועוד 61 של ילדים, ונתונים אלו מורים שהיחס הבין-מגדרי בלכיש עמד על 131. קרוב לוודאי שמדובר בהריגת שבויים לאחר הכיבוש, ולכך יש משמעות כפולה: ראשית, סביר להניח שהגברים שנהרגו בקרב מבלי להיכנע לא הובאו לאותה קבורה המונית; ושנית, מקובל היה להותיר בחיים נשים, לא רק בעת העתיקה (כמובא לעיל), אלא גם שנים רבות לאחר מכן. משמעות הערכות אלו היא שהיחס הבין-מגדרי האמיתי היה, כנראה, גבוה בהרבה ממה שאפשר להסיק מגולגולות תושבי לכיש.

גילוי הנרצחים בלכיש יוצא דופן באופיו, אך יש בידינו מעט נתונים על בתי קברות עתיקים שהתגלו בארץ ישראל, אשר בשל סיבות מגוונות לא נחקרו (החוק בישראל קובע שעצמות אינן ממצא ארכאולוגי), ואולי דווקא בשל כך ראוי להפנות את תשומת הלב לבית הקברות בעין גדי.¹³ בית קברות זה שימש את תושבי המקום במהלך כ-700 שנה, משנת 100 לפנה"ס ועד 600 לספירה בערך (והדעת נותנת כי לא היה זה בית הקברות היחיד במקום). והנה, בבית הקברות התגלו עצמותיהם של 53 גברים, 27 נשים ו-77 ילדים, המייצגים רק חלק מהאוכלוסייה. הזיקה המשפחתית בין הנקברים אינה ברורה. מנתונים אלו עולה כי הילדים היו כמחצית האוכלוסייה, והיחס הבין-מגדרי עמד על 196. במילים אחרות, ביישוב חקלאי, בתנאי הקיום הקשים של מדבר יהודה, היה מספר הגברים כמעט כפליים מזה של הנשים. במקרה זה, כמו במקרה של בית הקברות באנגליה,¹⁴ מספר הילדים המתים

B. Arensburg and Y. Rak, 'Jewish Skeletal Remains from the Period of the Kings of Judaea', *Palestine Exploration Quarterly* 116 (1984), pp. 30–34

11 ראו עוד מ' בריאילן, 'הקבורה ב"נחלת אבות" בין היהודים בעת העתיקה', א' זינגר (עורך), קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 212–229.

12 ד' אוסישקין, לכיש בתקופת המקרא, ירושלים תשע"ג, עמ' 271.

13 B. Arensburg and A. Belfer-Cohen, 'Preliminary Report on the Skeletal Remains from the "En Gedi Tombs"', G. Hadas (ed.), *Nine Tombs of the Second Temple Period at 'En Gedi* ['Atiqot XXIV], Jerusalem 1994, pp. 12*–14*

14 מוריס, ריטואל המוות.

גדול, עובדה המאששת את תקפות הממצא, שכן קבורת הילדים מלמדת כי כל חברי החברה נקברים בבית הקברות ללא תלות במעמדם החברתי (בעוד שהיעדרם היחסי בקבורה ההמונית בלכיש משקף סוג השמדת אויב). כיוון שכך, הרי ממצא זה מחזק את העמדה (שהוצגה לעיל על סמך מקורות ספרותיים), שלפיה בחברה היהודית 'הבתר-המקראית', ובתנאי קיום קשים, עמד היחס הבין-מגדרי על מספר המתקרב ל-200, מספר המחזק עתה על פי ממצא ארכאולוגי (גם אם יחיד).

כמה מאות שנים לאחר התקופה 'המקראית' עלה שיעורן היחסי של הנשים באוכלוסייה, כפי שאפשר ללמוד בעקיפין מן הנתונים המגיעים מן האימפריה הרומית. בהתבסס על קברים מאיטליה בכלל ומרומא בפרט הובעה דעה, שלפיה היחס הבין-מגדרי בקרב היהודים עמד על 150 בערך (כלומר, הנשים היו 40% מן האוכלוסייה), וסביר להניח כי שיעור הנשים בקרב היהודים במקומות אחרים ברחבי האימפריה הרומית עמד על שיעור דומה.¹⁵ אכן, לא כל החוקרים יסכימו לגבי אותם מספרים, וחוקרים אשר התמחו בחברה הרומית טענו שהיחס הבין-מגדרי באוכלוסייה השתנה במהלך החיים: 104 בגילאי 15-29, אך בגיל 60 ומעלה עמד היחס הבין-מגדרי על 173 (כלומר, תוחלת החיים של נשים הייתה נמוכה בהרבה מזו של הגברים). לאחר דיון ארוך מאוד בשאלות של תמותת נשים, והפניית תשומת הלב לפרטים שונים, סיכם טים פרקין את הנושא בקובעו כי אי אפשר לומר בוודאות מה היה השיעור היחסי של הנשים בחברה הרומית, והוא מעריך אותו ב-115 (5±).¹⁶ אף כי הנתונים המגיעים מן האימפריה הרומית אינם ברורים דיים, נראה כי בכל דרך שנבחר להתבונן בהם יתברר כי היחס הבין-מגדרי באימפריה הרומית – וארץ ישראל בכלל זה – היה נמוך יותר מזה שהיה מקובל בארץ ישראל בתקופת 'המקרא' (למרות שהמספרים הושגו בדרכים שונות). לשון אחר: מספרם של הנשים באוכלוסייה בתקופת המקרא היה נמוך יחסית, והוא צמח בתקופת האימפריה הרומית.

ואכן, טל אילן, שהייתה הראשונה שעסקה בשאלת היחס הבין-מגדרי בחברה היהודית, הביאה ממצאים שמקורם בכמה מערות קבורה משלהי ימי בית שני.¹⁷

15 P. W. van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs*, Kampen 1991, p. 102

16 T. G. Parkin, *Demography and Roman Society*, Baltimore MD 1992, pp. 16, 98–107

יש להשוות נתונים אלו לטבלה שסיפק שיידל, מדידת מינים, ולפיה במצרים הרומית עמד היחס הבין-מגדרי בגיל 40 על 119. ברם, תנאי החקלאות במצרים ובארץ ישראל שונים לגמרי (דברים יא, י-יא), וממילא אי אפשר להסיק ממקום אחד על משנהו (וראו בהמשך על תלות המבנה החברתי בחקלאות).

17 T. Ilan, *Integrating Jewish Women into Second Temple History*, Tübingen 1999, 17

עם זאת, אילן כורכת את שאלת שיעורן היחסי של הנשים בחברה עם pp. 202–205, 214

בהסתמך על ניתוחה המפורט בממצאים, עולה כי נמצאו שלדים של 226 גברים לעומת 182 נשים, נתונים המלמדים על יחס בין-מגדרי של 124, ואילו בהתאם לטבלה מפורטת שהובאה שם נמנו 229 גברים לעומת 177 נשים, נתונים המשקפים יחס בין-מגדרי של 129. לנתונים אלו יש ערך מוסף, שכן עם השלדים של המבוגרים נמצאו כ-40% ילדים, ועובדה זו מעידה על היעדר אפליה לחסרי מעמד חברתי, ובהם נשים, ובכך מוקנית אמינות לנתונים. אומנם בארבעה בתי קברות של האיסיים בקרבת קומראן אובחנו שלדים של 63 גברים, 22 נשים ו-7 ילדים,¹⁸ נתונים המצביעים על יחס בין-מגדרי של 286, אלא שהאופי הכיתתי של יושבי קומראן מבהיר שאין לראות בנתונים העולים מקומראן מדגם המייצג את החברה היהודית בת התקופה כולה. לסיכום הדברים עד כה מבחינת הנתונים והממצאים אפשר לומר שבמעבר מחברה 'מקראית' לחברה מאוחרת יותר במאות שנים, הלא היא החברה היהודית בשלהי ימי בית שני, עלה שיעורן היחסי של הנשים בחברה. לשון אחר, היחס הבין-מגדרי ירד מ-150 ל-125 בערך.

העלייה המשוערת בשיעורן של הנשים בחברה במהלכן של כמה מאות שנים עשויה למצוא את השלמתה באמצעות בחינת 'מחירה' של אישה בתקופת המקרא לעומת 'מחירה' בשלהי ימי בית שני. בעוד שב'תקופת המקרא' הייתה אישה 'נקנית' תמורת מוהר, שמשמעו תשלום במזומן לאבי הכלה, הרי שבאותה חברה תחת שלטון האימפריה הרומית (שהתחיל בארץ ישראל בשנת 63 לפני הספירה), 'נקנתה' אישה באמצעות כתובה, שאינה אלא התחייבות עתידית של החתן לאשתו לעתיד (אשר אפשר כי כלל לא תתממש).¹⁹ כידוע, אישה מקבלת את דמי כתובתה במקרה של גירושין או אם בעלה מת לפניו, אך אם נפטרה אישה בחיי בעלה מתברר בדיעבד כי לא שולם עליה כל מחיר, כלומר היא 'נקנתה' בחינם (וכיוצא בו: אם הבעל פשט את הרגל). לשון אחר, מתקופת 'המקרא' ועד לשלהי ימי בית שני הלך וירד מחירן של הנשים בחברה היהודית.

מנקודת מבט כלכלית גרידא, ברור שמחירן של הנשים ירד במשך השנים, גם אם אי אפשר לחשב אותו באופן מוחלט אלא באופן יחסי בלבד. כיוון שהגענו לסוגיה

הפקרת ילדות בלבד, בעוד המחקר ההשוואתי מלמד כי שיעורן היחסי של נשים בחברה הוא נתון דינמי שרק את חלקו אפשר לייחס לגיל הילדות.

18 P. Smith, 'Human Remains', L. H. Schiffman and J. C. VanderKam (eds.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, New York 2000, II, pp. 880–882

19 למעבר ממוהר לנדוניה (כלומר, במקום שהחתן ישלם לאבי הכלה, משלם אבי הכלה לחתן כדי שיישא את בתו לאשה) ראו ג' רובין, קץ החיים, תל אביב תשל"ז, עמ' 94–95; D. O. Hughes, 'From Brideprice to Dowry in Mediterranean Europe', *Journal of Family History* 3 (1978), pp. 263–296

כלכלית, דומה כי החוק ביחס להיצע וביקוש אמור להיות תקף גם כאן, ולפיכך אפשר להסביר עתה את ירידת המחיר של הנשים בכך שהדרישה להן פחתה – הקטנת הביקוש למוצר מורידה את מחירו – כגון שהגברים העדיפו חיי פרישות (או שמתו במלחמות), או שהיצע הנשים בשוק הנישואין הלך וגדל – גידול בהיצע של המוצר הנמכר. הואיל ויש לפסול את רעיון הקטנת הביקוש, כי פרישת גברים מנשים מעולם לא הייתה המונית, וגם אין להניח כי כל הזמן מתו גברים במלחמות, הרי שמאליה עולה המסקנה שהירידה במחיר האישה הייתה כרוכה בהגברת ההיצע. כלומר, מספרן של הנשים בחברה היהודית הלך וגדל במרוצת הדורות שבין 'תקופת המקרא' לשלהי ימי בית שני, והגידול במספרן היחסי של הנשים באוכלוסייה הוריד את מחירן בשוק הנישואין. לסיכום עניין זה יש לומר כי המעבר ממוהר לכתובה משמש ציין המלמד ברוזמנית על ירידת מחירן של הנשים ועל העלייה במספרן היחסי של הנשים באוכלוסייה. שוני זה בערך הנשים אינו מספק נתונים מוחלטים ביחס לשיעורן של הנשים באוכלוסייה, אך המחקר בממצאים הארכאולוגיים משלים את הנתונים ומלמד – אף אם בזהירות ובהסתייגות – כי במעבר מהחברה היהודית 'המקראית' לחברה היהודית בת שלהי ימי הבית השני עלה שיעורן של הנשים באוכלוסייה בערך מ-40% מן האוכלוסייה (היחס הבין-מגדרי מחושב כ-150), ל-44% (היחס הבין-מגדרי מחושב כ-125). בלשון כלכלית: חל גידול של כ-10% במוצר הנקרא 'אישה', וכתוצאה מכך ירד ערכה (ממוהר לכתובה).²⁰

כיוון שהתברר עתה בשיטות מחקר שונות כי היחס הבין-מגדרי באוכלוסייה השתנה במהלך ההיסטוריה, עלינו להתמודד עם השאלה המתבקשת: מדוע זה קרה? מה גרם לחברה לשנות את אורחותיה ולגדל יותר נשים לעומת מה שהיה מקובל במאות השנים שלפני כן? והתשובה לכך היא פשוטה: החקלאות. ובכן, להלן יוסבר הקשר בין שיעורן היחסי של נשים בחברה לבין המצב החקלאי, כאשר שינוי בתחום אחד משפיע על התחום האחר, תופעה אשר תודגם להלן בזיקה לחברה ולחקלאות בהודו.

החקלאות בארץ ישראל הלכה והשתנתה במהלכן של כמה מאות שנים, מ'תקופת המקרא' (המאה העשירית עד המאה השלישית לפנה"ס בקירוב) ועד לתקופתם של התנאים שחיו תחת שלטונה של האימפריה הרומית (המאה הראשונה עד המאה השלישית לספירה בערך).²¹ השינוי במצב החקלאי ניכר על נקלה כאשר משווים

20 הדעת נותנת כי הגידול בשיעורן היחסי של הנשים בחברה הוביל ליותר נישואים פוליגמיים, גם אם רוב הנישואים היו מונוגמיים, למעט אחוזים מעטים באוכלוסייה (אם תושווה החברה היהודית בעת העתיקה ליהודי תימן אשר חיו בקרב חברה המתירה פוליגמיה).

21 כרקע לדיון כאן ראו עוד י' פליקס, 'החקלאות היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי,

את העדויות על הגידולים החקלאיים ומשק החי כפי שהם מופיעים בספרות המקרא מזה ובספרות התנאים מזה. בתנ"ך מתועדים, ברמה כזו או אחרת של היכרות, כ־100 סוגים שונים של צמחים שבני אדם אכלו אותם או השתמשו בהם. לעומת זאת, מן התקופה המאוחרת יותר, מימי התנאים, מתועדים כ־300 צמחים וגידולים שונים,²² באותו חבל ארץ ובשימוש על ידי אותו עם.²³ לשון אחר, לחקלאי שחי תחת שלטון האימפריה הרומית היה מבחר גידולים הגדול כ־200 בערך, בהשוואה למבחר הגידולים שעמד לפני אבות אבותיו שחיו באותו חבל ארץ, ובאותה אדמה, שלא תמיד תאמה את צורכי הגידולים השונים.²⁴

לא יהיה זה מן הראוי לבחון כאן כל אחד ואחד מן הגידולים החדשים, אלו המוזכרים במשנה ובתוספתא אשר אינם מוזכרים במקרא, ודי אם יצינו עתה רק כמה מן החשובים שבהם, כפי שהם ממוינים להלן. הגנים: אורז, פרגים (= דורה), שיבולת שועל, שיפון. פירות: אגס, אתרוג, דובדבן, חבוש, חרוב, שיזף, תות. ירקות וקטניות: אפונה, דלעת, חרדל, שומשום. צמחים לתעשייה ולמסחר: אוג, אסטס, פואה, פרסמון, צמר־גפן (= כותנה), רכפה. צמחי נוי: הרדופני, ורד, צפצפה. צמחי רפואה: מתוק, עכובית, שמרקעים, תלתן, ועוד.²⁵ מבלי להגזים כלל, ברור כי מדובר בגידולים רבי חשיבות אשר שינו את החקלאות בארץ ישראל מן היסוד.

א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 419-441.

22 בספרות התנאים מוזכרים בערך 200 גידולים שונים שאינם מוזכרים במקרא. ואולם בממצא הארכאולוגי מתקופת הברזל בארץ ישראל התגלו כמה צמחים, כגון התלתן והאפונה, שאינם מוזכרים במקרא, ובכך 'מתוקן' הממצא הספרותי. אשר לממצא הארכאולוגי ראו N. MacDonald, *What Did the Ancient Israelites Eat? Diet in Biblical Times*, Grand Rapids 2008

23 נתונים אלו קשים לאבחנה בחד הספרים היותר טובים המוקדש לסוגיה זו: H. N. Moldenke and A. L. Moldenke, *Plants of the Bible*, Waltham MA 1952. בני הזוג מולדנקה לא הבחינו בין מקורות מאוחרים יחסית, ובהם הברית החדשה (מתקופת האימפריה הרומית), לבין מקורות קדומים, שכן עבורם כל המקורות מגיעים מה־*Bible* (הברית הישנה הכרוכה עם הברית החדשה), וכתוצאה מכך נשען הספר על מקורות שפע של כ־1000 שנים מפריד בין הקדומים למאוחרים שבהם.

24 התופעה מכונה בשם 'בוטניקה קולוניאלית', והיא ניכרת בחקלאות הבריטית במשך כמה מאות שנים; בשנת 1500 גידלו באנגליה בערך 200 גידולים שונים, ואילו ב־1839 גידלו בה בערך 18,000 גידולים. ראו K. Thomas, *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*, London 1983, p. 226

25 זיהויים בוטניים ודיונים נוספים ראו א' פלדמן, צמחי המשנה, תל אביב תשכ"ב; ש' וו' ספראי, משנת ארץ ישראל: מסכת שביעית, תל אביב תשס"ח, עמ' 280-283 (ומפתח); ח"צ אלבוים, מסורת הזיהוי של צמחי משנת כלאיים, עבודה לשם קבלת התואר מסטר,

אכן, כמה מגידולים אלו, הנעדרים במקורות המקראיים, נמצאו בממצא הארכאולוגי מימי בית ראשון, ממצא הקורא תיגר על הישענות על מקורות ספרותיים בלבד. ואולם, גם אם 5-10 גידולים נעדרו מן הממצא הספרותי בדרך מקרה, וממצאים המעידים על גידולים נוספים עתידים לצוץ באדמתה של ארץ ישראל, עדיין הפער גדול ביותר, ואי אפשר לדחותו בגין טענת 'היעדר מקורות'. פער עצום זה מבטא את ההבדל בין החקלאות 'המקראית' לבין זו המאוחרת (הרומית או 'התנאית'). בנוסף לכך, אין לשכוח שהטיעון 'לא הכל מתועד במקורות' תקף גם ביחס לגידולים מתקופת התנאים שאינם מוזכרים בספרות התנאים. כלומר, מכוחו של טיעון זה עלינו להניח כי מספר הגידולים בימי התנאים היה גדול מהמתועד במקורותיהם (ובכוחה של טענה זו נוסף בננה, קנה־סוכר וחציל, הנחשבים לגידולים שחדרו לארץ ישראל בתקופה מאוחרת יותר). לא זו אף זו, רבים מהצמחים ה'חדשים' בתקופת האימפריה הרומית, נושאים שמות ממוצא יווני,²⁶ ולחלק אחר מהם נלווה כינוי המעיד על מוצאם: מצרי, פרסי, קילקי, יווני ואדומי. לכל ברור כי המספר הגדול של הגידולים החדשים, כלומר הכמות, הפכה בשלב כלשהו לאיכות.

לאמור, בעוד החקלאות הישראלית בתקופת המקרא הייתה בעלת היצע דל ומוגבלת בהיקפה, הציעה החקלאות המאוחרת מגוון מרשים של סוגים רבים יותר של דגנים, קטניות, פירות ואף בעלי חיים, עד כי כמעט אין מקום להשוות בין ההיצע החקלאי בראשית התקופה ובסופה. לדוגמה, כדי להשיג מצרך יסוד, כגון שמן, היה על החקלאי 'המקראי' לגדל זיתים (במשך שנים), ולא הייתה לו אפשרות אחרת. לעומת זאת, לחקלאי המאוחר יותר שפעל באותו חבל ארץ היו הרבה יותר אפשרויות: שמן שמקורו באגוזים,²⁷ שומשומין, צנונות, פקועות, חריע, ואף שמן המופק מזרעי כותנה (צמר־גפן), רובם גידולים חד־שנתיים.²⁸ משמעותו של הגידול במגוון הגידולים החקלאיים ברורה למדי, שכן מגוון זה אפשר לגדל יותר גידולים על יותר קרקעות ולזמן ממושך יותר לאורך השנה. כלומר, צמיחת מספר הגידולים האפשריים אפשרה לחקלאי למקסם את יכולת הייצור של הנחלה שברשותו, וכך

אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשס"ח; ז' עמר, 'הצומח בספר זרעים', י' מקבילי (מהדיר), משה בן מימון, משנה תורה, ספר זרעים, כפר דרום תשע"ה, עמ' 390-398.

26 כגון: אסטפון, אספרגוס, גפיס, מלפפון, פלסלוס, קנבוס, קפלוטות, קרוסטמיל, תורמוס, תרבותור, ועוד.

27 אומנם, אגוז מוזכר בשיד השירים, אך זהו ספר מאוחר יחסית. עם זאת, ראו ז' עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב, עמ' 80. ככל מקרה, אינו דומה אגוז בתפוצה מקומית לתפוצתם הרבה של האגוזים בספרות התנאים.

28 א"א שמש, 'פתילות, שמנים ואמצעי תאורה במשנת "במה מדליקין" והמקורות שבזיקה לה', בר"ד 10 (תש"ס), עמ' 39-61.

היה יכול לייצר הרבה יותר קילו־קלוריות בשטח אשר כמה דורות לפני כן היה עומד בור בשל היעדר גידולים (או בשל השתנות תנאי הגידול) המתאימים לו. מסתבר אפוא שבעוד החקלאי 'המקראי' היה מוגבל ביכולת הייצור החקלאי שלו, הרי שלחקלאי הארץ ישראלי המאוחר היה שפע של אפשרויות, וקרוב לוודאי שהמבחר הגדול של הגידולים אפשר לחקלאי להגיע ל'עודפי־ייצור' חקלאיים, שלא היו מוכרים לאביו הקדום.

הגידול במספר הגידולים הגביר מאוד את יכולת הייצור של החקלאי, ובסך הכל נוצרו 'עודפי ייצור' – בהשוואה לתקופות הקודמות – שהיטיבו עם האוכלוסייה בתזונה וברמת החיים. יתר על כן, חלק מ'עודפי ייצור' אלו מצא את דרכו לא רק אל בני האדם כי אם גם אל משק החי. כלומר, הגידול בתנובת השדה אפשר להגדיל את משק החי, יחסית לדורות הקודמים, ושיפור זה, בתורו, הגדיל את אספקת החלבונים מן החי לאוכלוסייה, תזונה שהטיבה את בריאות האוכלוסייה (קרי: שיפור בתוחלת החיים). כדוגמה לכך אפשר לציין כי בקרב בעלי החיים שגידל החקלאי ב'תקופת המקרא', היה אפשר למצוא בבעלי הכנף רק את התור ואת היונה (ויקרא ה, ז; שם יב, ח; ועוד),²⁹ ואילו בימי התנאים נוספו עליהם גם תרנגולות ואווזים (משנה, שבת כד, ג).³⁰ כלומר, ניכר גידול של ממש בתחום בעלי הכנף במשק החי במעבר מתקופת המקרא לתקופה ההלניסטית־הרומית. בעלי כנף אלו הועילו לחקלאים לא רק בשיפור תזונתם, אלא גם באספקת דשן, שבאמצעותו היה אפשר לזבל את השדות (משנה, בבא בתרא ג, ה).³¹ וכתוצאה מתוספת הדשן לשדות לא רק הושבחו היבולים אלא אף אפשר היה להגדיל את שטח האדמה המעובד. להשבחת האדמות באמצעות דשן בקנה מידה גדול מזה שהיה ב'תקופת המקרא' נוספה השבחת אדמות

29 רק יוער כי המספר המקראי מציין שהמזון של שלמה המלך כלל גם ברבורים אבוסים (מלכים א' ה, ג), אך ספק אם אפשר ללמוד מתיאור המזון המלכותי על המזון של כלל האוכלוסייה, ואין ממצא – ספרותי או ארכאולוגי – התומך במציאות בעלי כנף אלו בסל המזון של האוכלוסייה בארץ ישראל. כמו כן, ברשימת המזונות שם צוינו גם צבי ויחמור, אך אלו הן חיות אשר היו ניצודות ומעולם לא בויתו.

30 בארץ ישראל, כמו ביוון, הממצא הארכאולוגי באשר לגידול תרנגולות קודם בהרבה לממצא הספרותי (בדומה לשאלת התייעור של הצמחייה). עם זאת, יש להבחין בין גידול של תרנגולי קרב לבין צריכה שוטפת של חלבונים. גידול תרנגולות במצרים החל רק בתקופה הפתולמאית. ראו B. J. Collins, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Leiden–Boston–Köln 2002, p. 37

31 'טפר', 'עלייתו ושקיעתו של ענף גידול היונים בארץ', א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), אדם ואדמה בארץ־ישראל הקדומה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 170–196. על הרכבו של זבל היונים ויתרונותיו ראו שם עמ' 185, 189: 'יעיל במיוחד באדמות גיר ... מרוכז מאד, ובעל יכולת התפרקות מהירה'.

באמצעות החדרת שכלול נוסף שהוכנס בתקופה ההלניסטית: אמות המים ואמצעי השקיה חדשים אחרים, שאפשרו השקיה במקומות אשר לפני כן לא היה אפשר לגדל עליהם דבר,³² שכלול שתרם תרומה גדולה לגידול באוכלוסייה.³³ דרך כלל, בעלי-חיים מבויתים אוכלים מזונות אשר חלקם מסופק על ידי המגדל, ועל כן יש סיבה טובה להניח כי השיפור בגידולים ובתנובת השדה תרם את חלקו לא רק בענף העופות כי אם גם בענף הבהמות (לדוגמה, שיבולת-שועל ותלתן, שלא נודעו ב'תקופת המקרא', הם ממרכיבי המספוא לבהמות). ולא זו בלבד אלא שמעיון בהיסטוריה החקלאית של עמים אחרים עולה כי שיפור ביבולים אפשר לחקלאי להגדיל את מספרם הממוצע של בעלי החיים במשק,³⁴ קרי: יותר בהמות ביחס למספר המשקים החקלאיים. עובדה זו אפשרה את הגדלת היבולים. כלומר, השיפור במספר הגידולים הוביל לשיפור באספקת המזון שהשפיע תחילה על האדם, אך השפעתו נמשכה גם על משק החי. אם נוסיף על כך את גידול הדבורים, שהתפתח בתקופה הבתר-מקראית, יתברר לנו שיכולת הייצור החקלאית-הכלכלית של החקלאי המאוחר הייתה טובה בהרבה משל קודמו.

רשימת הגידולים של חקלאי ארץ ישראל הלכה וגדלה, הלכה והתגוונה, לא ביום אחד ולא בשנה אחת, כי אם במהלך תקופה ארוכה – הכוללת את ימי השלטון הפרסי ההלניסטי והרומי – וכך הצליח חקלאי 'ממוצע' להגיע ליבולים גדולים בהרבה מאלו שהתאפשרו לקודמו. בעוד החקלאי 'המקראי' יכול היה לגדל חיטה ושעורה, זיתים וגפנים (בעיקר), ולא מעבר לכך, הרי לפני הצאצא שלו עמד מבחר גידולים גדול בהרבה, שאת שתילתו או זריעתו יכול היה לשקול בפתחה של עונה חקלאית; הוא היה יכול לזרוע שומשום, שיבולת-שועל או שיפון, ולגדל אגסים או אספרגוס. לעיתים היה יכול לגדל את שני הגידולים גם יחד, ועוד ועוד, גידולים שלא היו מוכרים בארץ ישראל בתקופות הקודמות. למעשה, תופעה זו ככל הנראה לא הייתה מיוחדת לארץ ישראל דווקא, כפי שעמד על כך אחד מחוקרי החקלאות בעת העתיקה. לפיו 'תקופת הפרינקיפט הרומי (27 לפנה"ס – 284 לספירה) ראתה התרחבות בחקלאות ... הרחבה בשטחי הקרקע המעובדים, תמורות בדרכי העיבוד המסורתיות של האדמה, וגידול ביבולים החקלאיים'. הייתה זו 'תקופה של

32 י' פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ן, עמ' 269–316.

33 K. W. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt*, Chicago and London 1976, pp. 81–98

34 B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500–1850* 34 (translated by Olive Ordish), London 1963, pp. 289–292

מהפכה חקלאית, אשר הישגה המשמעותי היה בגידול דרמטי ושיפורים ביבולים של תבואה נזרעת.³⁵

כל אותם שינויים בחקלאות הותירו את רושםם בשיפור התזונה.³⁶ במידה מסוימת היה זה שיפור של ממש בחיי היום-יום, אף כי קרוב לוודאי שבני התקופה לא היו מודעים לאופי הדרמטי של השינוי, הואיל והוא התרחש במהלך מאות שנים ולא היה זהה ברחבי הארץ. כל אחד מן החקלאים היה מודע למה שראה בעיניו, אך לא הייתה למי מהם תמונה כוללת של כל החידושים החקלאיים וכל הגידולים החדשים, שלא היו מוכרים לבני הדורות הקודמים. לעומת זאת, החוקר המודרני יכול, כמובן, לגלות באמצעות הסתכלות לאחור את כלל הנתונים העולה מן התקופה ההיסטורית. אחר כל זאת, הרי החשוב לענייננו הוא שהגידולים החדשים נזקקו לפחות אנרגיה לשם גידולם, בהשוואה לגידולים הקודמים. לדוגמה, קל יותר להפיק שמן משומשום מאשר מזיתים, בשר תרנגולת זול יותר להפקה מבשר של בהמה (ומצריך הרבה פחות עבודה פיזית), וכיוצא בזה. כלומר, חיי היום-יום נהיו קלים וזולים יותר בהשוואה למה שמקובל היה בארץ ישראל ברורות קודמים. לשון אחר, רמת החיים עלתה, וממילא עלתה גם תוחלת החיים. כתוצאה משינויים מצטברים אלו ירד גיל הנישואין הממוצע,³⁷ ושיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה בארץ ישראל הלך וגדל, עד כדי כך שלא מעטים נאלצו להגר מן הארץ.³⁸

ועתה, לאחר שסקרנו את השינויים בחקלאות ואת השפעתם על החברה בכלל, נבחן כיצד השפיעו השינויים על שיעורן היחסי של הנשים באוכלוסייה בפרט. ובכן, כמעט מאליו התברר שההקלה בתנאי החקלאות אפשרה לבריות לגדל יותר ילדים. אך עלינו לשים לב לכך שלא זו בלבד שהיה אפשר להאכיל יותר ילדים, אלא היה יותר מוזן גם לילדות, וזה הנושא שבו נתמקד עתה. הסיבה לגידול במספר הילדות נבע מהשינוי בתפקודן של הנשים בחקלאות. בתנאי החקלאות הישנה נזקקו העובדים לכוח פיזי, כפי שהוא בא לביטוי בחריש,

P. Garnsey, 'The Land', A. K. Bowman, P. Garnsey and D. Rathbone (eds.), *The Cambridge Ancient History*², XI, Cambridge 2000, pp. 679–709 (esp. pp. 692–695, 706)

מ' בר-אילן, 'השיפורים בתזונה במהלך ימי בית שני', מורשת ישראל 6 (תשס"ט), עמ' 50–31.

M. Bar-Ilan, 'Major Trends in Jewish Society in the Land of Israel: From the 5th Century BCE till the 7th Century CE', *Trumah* 15 (2006), pp. 1–23 'נישואין ושאלות יסוד אחרות בחברה היהודית בעת העתיקה', קתדרה 121 (תשס"ז), עמ' 52–23.

D. Goodblatt, 'Population Structure and Jewish Identity', C. Hezser (ed.), *Jewish Daily Life in Roman Palestine*, Oxford 2010, pp. 102–121.

למשל, וחלקן של נשים בעבודה צומצם בהכרח לסיוע שולי בלבד. לעומת זאת, החקלאות 'המודרנית', זו שבתקופת האימפריה הרומית, נזקקה לפחות כוח פיזי, והדבר ניכר בחלקן של הנשים בשתילת אורז (מלאכה נשית, כפי שנראה במזרח, שם מקובל לגדל אורז), או בגידול תרנגולות (תוספתא, בבא מציעא ד, כד-כה). כלומר, תנאי העבודה החקלאית נעשו קלים יותר, ובתנאים אלו יכלו נשים לקיים את עצמן ביתר קלות מאשר בחקלאות הקדומה יותר.

החקלאות החדשה בארץ ישראל, בהשוואה לקודמתה, מעידה על תגבור, אינטנסיפיקציה, בעבודתו של החקלאי: ריבוי מספרם של הגידולים מלמד על יותר שטחים חקלאיים מעובדים, יותר ימי עבודה בשנה, יותר יבולים בשטח נתון, וכיוצא בזה. האינטנסיפיקציה החקלאית נתנה לנשים יותר הזדמנויות לחדור לשוק העבודה החדש, שכן בעוד שוק העבודה המקורי הסתמך על כוח גברי, הרי שוק העבודה המאוחר יותר הסתפק בפחות כוח, וממילא אפשר ליותר נשים להיכנס למעגל העבודה. חוקרים אשר בחנו חברות חקלאיות מודרניות גילו שתהליך האינטנסיפיקציה בחקלאות היה כרוך בחדירת כוח עבודה נשי (של נשים צעירות), וכן בעבודת ילדים. בכל מקרה, מספר שעות העבודה השבועיות של נשים בחקלאות אינטנסיבית גבוה ממספר שעות העבודה בקרב נשים המתקיימות מחקלאות פחות אינטנסיבית.³⁹ לאור זאת מסתבר כי כאשר גדלה יעילותן של הנשים בחקלאות כך עלה גם שיעורן היחסי של הנשים באוכלוסייה (לשון אחר, היחס הבינ-מגדרי ירד), שכן תנאי החיים החדשים היטיבו עם הנשים שיכלו כעת לקיים את עצמן. לדוגמה, בתקופת המקרא הסתמכה החקלאות על מי גשמים, ואילו בתקופת התנאים היו הרבה גידולי שלחין שאפשרו לנשים לגדל ירקות וקטניות, בדרך שלא הייתה קיימת בתקופת המקרא.⁴⁰ לסיכום, במהלכן של 700 שנה בערך, אשר הסתיימו בראשיתה של המאה השלישית לספירה, עם ראשיתה של האינפלציה אשר סימנה את תחילת דעיכתה של האימפריה הרומית, הלך ועלה שיעורן היחסי של הנשים באוכלוסייה בארץ ישראל, הודות לקשרים ההדוקים בין המבנה החברתי למבנה החקלאי, קשרים שכבר אובחנו בעבר בשיטות מחקר שונות.

את השינוי בשיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית העתיקה אפשר להסביר באמצעות נתונים המבטאים את שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית המודרנית, כנרשם בלשכה הלאומית לסטטיסטיקה של הודו (The Indian National Sample)

39 הארים ורוס, מין ופריון, עמ' 49-50, 156.

40 תופעה דומה אובחנה בחקלאות העתיקה ביוון. בעוד שמדברי הומרוס והסידוס מתברר שנשים כמעט לא עסקו בחקלאות, הרי בתקופת האימפריה הרומית היה המצב שונה. ראו

A. D. Fitton Brown, 'The Contribution of Women to Ancient Greek Agriculture',

Liverpool Classical Monthly 9 (1984), pp. 71-74

(Survey Organization – NSSO).⁴¹ מתברר כי בהודו אפשר להבחין בכירור בכך שככל שמדרימים כך הולך ועולה שיעורן של הנשים באוכלוסייה (כמעט ללא יוצא מן הכלל). תלות זו שבין קווי הרוחב לבין שיעורן היחסי של הנשים בחברה, יש להסביר כתלות שבין החברה לבין החקלאות השונה המשתקפת בקווי הרוחב הגאוגרפיים. לאמור, החקלאות, כידוע, תלויה במים, שכן המשקעים הולכים ומתרבים ככל שמתקדמים מצפונה של הודו לדרומה (כ-6 מעלות רוחב מצפון לקו המשווה). אם כן, הודו הצפונית יבשה יותר, וממילא החקלאות שלה נשענת בעיקר על חיטה ושעורה וגידולים משלימים. לעומת זאת, בדרום הטרופי נשענת החקלאות על אורז, חקלאות המאפשרת תנאי עבודה קלים יותר לנשים, ומשמעות הדבר היא שככל שמדרימים בהודו, כך החקלאות הולכת ונעשה קלה יותר, וכתוצאה מכך שיעורן היחסי של הנשים בחברה עולה. לאור זאת נטען עתה כי התופעה החברתית-החקלאית הניכרת בהודו בממד הגאוגרפי אירעה בארץ ישראל בממד הכרונולוגי. כלומר, כשם שבהודו ככל שמדרימים משתפרת החקלאות, וממילא הולך וגדל שיעורן של הנשים בחברה, כך בארץ ישראל, במהלכן של מאות שנים שבהן השתפרה החקלאות הלך וגדל העיסוק של הנשים בחקלאות, וכתוצאה ישירה מכך גדל חלקן של הנשים באוכלוסייה. לשון אחר, שינויים בחקלאות גורמים לשינויים בחברה (המסורתית, כאשר רוב רובה של האוכלוסייה עוסק בחקלאות), ואין בין ממד המקום לבין ממד הזמן ולא כלום; השיפור בחקלאות הגדיל את שיעורן של הנשים באוכלוסייה.

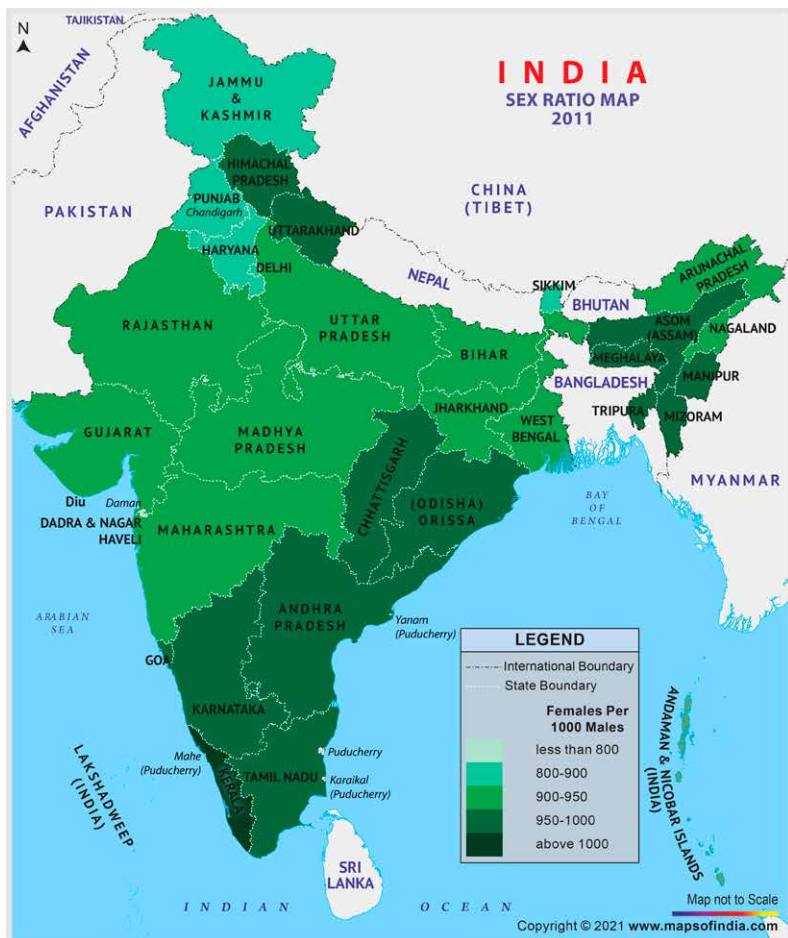
סיכום

בריון לעיל התברר, גם אם בעקיפין, כי בהיסטוריה האנושית חיו יותר גברים מאשר נשים, עובדה המתאשרת באמצעות מגוון של מקורות, שיטות מחקר, וחברות נבחנות. התברר גם ששיעורן היחסי של הנשים באוכלוסייה, כמו כל נתון חברתי, הוא בעל אופי דינמי המשתנה בהתאם להשתנות החברה: לעיתים גבוה יותר ולעיתים פחות. כפנותנו מחברה בת זמננו, שאפשר לצפות בה ולבחון אותה, אל חברה היסטורית, חובה להודות שאין זה קל לקבוע את שיעורן היחסי של הנשים בחברה שנעלמה מן העולם. אף שהיחס הבין-מדרי המדויק נסתר מעין המתבונן הרי נתונים אחרים, חברתיים וחקלאיים, עשויים להיות לעזר בהבנת התופעה.

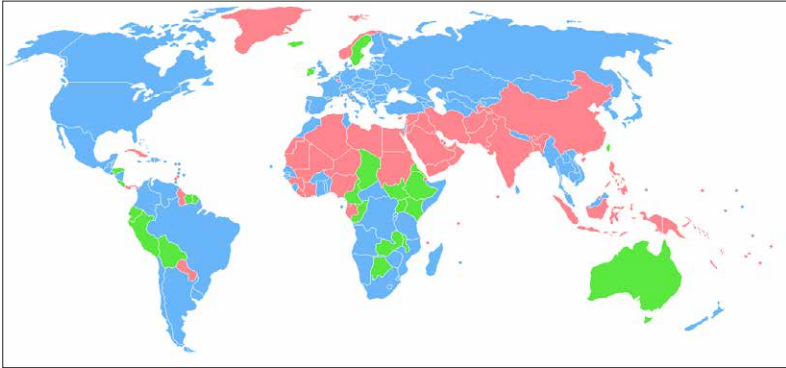
כמו כן, התברר שהיחס הבין-מדרי באוכלוסייה מושפע במידה רבה מהחקלאות שעליה מבוססת חברה נתונה, וככל שתנאי החקלאות קלים יותר כך הלך וגדל חלקן

של הנשים באוכלוסייה.⁴² שיעורן של הנשים בחברה היה מעין 'אמצעי פיקוח' של החברה על עצמה, במודע ושלא במודע, לקבוע את גודלה בהתאם לאפשרויות הקיום שלה, ובעיקר לקבוע את שיעור הגידול השנתי שלה, שהנשים בלבד אחראיות לו. כאשר החקלאות בארץ ישראל הלכה והשתפרה במהלך ימי הבית השני (ובמשך עוד כ־150 שנה לאחר מכן), עלתה רמת החיים, גדלה האוכלוסייה, והחברה בארץ ישראל השתנתה בתהליך של גידול איטי אך קבוע, שינוי שבא לכיטוי בשיעורן היחסי של הנשים בחברה. בדרך השערה ייאמר כי במהלך ימי בית שני ירד היחס הבין־מגדרי בחברה היהודית בערך מ־145 ל־120, ובלשון הדיוט: אחוז הנשים באוכלוסייה עלה מ־40% ל־45% בערך. הגידול (ההדרגתי) בשיעור הנשים באוכלוסייה הגביר את שיעור הגידול הדמוגרפי השנתי, ולמעשה גרם לסוג של 'פיצוץ אוכלוסין'. כתוצאה מכל זאת החלו יהודי ארץ ישראל להגר מארצם, והגיעו לכל רחבי העולם המיושב דאז, אלא שזה כבר סיפור העומד בפני עצמו.

42 ייתכן שהגידול בשיעורן היחסי של הנשים בחברה היה כרוך בשיפור מעמדן של הנשים. ראו Th. Friedman, 'The Shifting Role of Women, From the Bible to Talmud', *Judaism* 36 (1986), pp. 479–487

היחס הבין-מגדרי בהודו בשנת 2011 (מפה של המשרד הממשלתי לרישום אוכלוסין בהודו)

Map indicating the human sex ratio by country.^[1]

- Countries with more **females** than males.
- Countries with the **same** number of males and females (accounting that the ratio has 3 significant figures, i.e., 1.00 males to 1.00 females).
- Countries with more **males** than females.
- No data

מקור התמונה: ויקיפדיה

Table 2.2: Number of survivors at age n and number of deaths between age n and $n+5$ in two stable populations¹³

Age	Females		Males	
	Survivors	Deaths	Survivors	Deaths
0	100,000	49,224	100,000	45,483
5	50,776	3,380	54,517	3,000
10	47,396	2,466	51,517	1,714
15	44,930	3,041	49,803	2,499
20	41,889	3,503	47,304	3,363
25	38,386	3,596	43,941	3,494
30	34,790	3,673	40,447	3,711
35	31,117	3,582	36,736	3,934
40	27,535	3,367	32,802	4,211
45	24,168	3,134	28,591	4,218
50	21,034	3,474	24,373	4,481
55	17,560	3,613	19,892	4,381
60	13,947	4,114	15,511	4,507
65	9,833	3,619	11,004	4,085
70	6,214		6,919	

טבלת תוחלת חיים במצרים הרומית מתוך: שידל, מדידת מינים, והזכויות שמורות לו.

נשים שותלות אורז בהודו

מקור התמונה: Shkhkar Kumar באתר /795/2 <https://jooinn.com/user/795/2> 20.8.20

רשימת הקיצורים

- בר־אילן, תוחלת חיים = מ' בר־אילן, 'תוחלת־חיים ודמוגרפיה יהודית עתיקה', קתדרה 156 (תשע"ה), עמ' 7-37
- האריס, פרות קדושות = מרווין האריס, פרות קדושות וחזירים משוקצים, תל אביב תשס"א, עמ' 47
- האריס ורוס, מין ופריון = M. Harris and E. B. Ross, *Death, Sex and Fertility*, New York 1987
- מוריס, ריטואל המוות = I. Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge 1992, pp. 81-90
- פריאר, דמוגרפיה = B. W. Frier, 'Demography', A. K. Bowman, P. Garnsey and D. Rathbone (eds.), *The Cambridge Ancient History*², XI, Cambridge 2000, pp. 787-816
- שיידל, מדידת מינים = W. Scheidel, *Measuring Sex, Age and Death in the Roman Empire: Explorations in Ancient Demography* [Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, 21] Ann Arbor MI 1996, p. 56